

VU Research Portal

Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland

Flipse, A.C.; Harinck, G.

2011

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Flipse, A. C., & Harinck, G. (2011). *Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland*. Historisch Documentatiecentrum.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

WAAR KOMEN WE VANDAAN?

Anderhalve eeuw
evolutiedebat in protestants-
christelijk Nederland

(TL⁸)

Waar komen we vandaan?

Ter lezing

Reeks waarin teksten van voordrachten worden uitgegeven, gehouden op bijeenkomsten van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden)
Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam.

Deel 8

Ab Flipse en George Harinck (red.)

Waar komen we vandaan?

Anderhalve eeuw evolutiedebat in
protestants-christelijk Nederland

Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)

2011

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de
Dr. M. van Wichenstichting, Haarlem

Het Historisch Documentatiecentrum viert in 2011 zijn veertigjarig
bestaan. Zie www.hdc.vu.nl

ISBN 978 90 72319 00 5

NUR 704

© 2011, Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
Vrije Universiteit Amsterdam
Ontwerp: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

Alle rechten voorbehouden / All rights reserved.

Inhoud

Ab Flipse en George Harinck

Inleiding

7

Mirjam Buitenwerf-Van der Molen

God als motor van de vooruitgang.

De evolutietheologie van de modernen in de tweede helft
van de negentiende eeuw in Nederland

9

Wolter Huttinga

‘Een eentonig golfgeklots in den oceaan van het zijn.’

Herman Bavinck over evolutie

17

Hittjo Kruyswijk

‘Zondig heerschen over de Schrift?’

Evolutietheorie en Schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken
in Nederland, 1950-1980

23

Ab Flipse

‘Amerikaanse geleerden van formaat die deze dingen heel anders zien.’

Nederlandse gereformeerden en het creationisme

31

Personalia

41

Inleiding

Op 23 september 2011 vond aan de Vrije Universiteit een congres plaats onder de titel ‘Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland’. Dit congres werd georganiseerd door het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme en de afdeling Wetenschapsgeschiedenis van de Faculteit der Exacte Wetenschappen van de Vrije Universiteit, in samenwerking met ForumC.

Anderhalve eeuw na de publicatie van Darwins *On the Origin of Species* (1859) is het debat over schepping en evolutie niet geluwd. Voor velen is het thema verbonden met existentiële geloofsvragen. Standpunten in christelijke kring verschuiven. ‘Waar blijven we?’ zo vatte de gereformeerde bioloog Jan Lever in 1968 de bezorgde gevoelens samen over de toenmalige verschuivingen.

Uit onderzoek naar vroegere opvattingen over evolutie in internationale protestantse kringen blijkt echter dat er in de loop der tijd steeds verschillend over evolutie is gedacht. In de hierbij gepubliceerde lezingen van het congres worden verschillende posities en ontwikkelingen in protestantse kring in Nederland ten aanzien van evolutie besproken. De verschillen volgden niet altijd de gebruikelijke scheidslijnen tussen ‘orthodox’ en ‘vrijzinnig’. Op dit congres werd vanuit de dynamische historische relatie tussen geloof en evolutie gereflecteerd op de actuele discussies over deze verhouding. We hopen dat deze lezingen ook voor u stof tot reflectie beiden.

God als motor van de vooruitgang

De evolutietheologie van de modernen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland

*Inleiding*¹

‘– Juffrouw Laps, zei Stoffel plechtig – en er was ‘n gewichtig oogenblik aangebroken in ‘t avendje van juffrouw Pieterse – juffrouw Laps, je bent ‘n zoogdier.’² Helaas is er geen tijd om de minstens zo beroemde reactie van juffrouw Laps voor te lezen, maar deze passage uit *Woutertje Pieterse* van Multatuli maakt direct duidelijk dat de resultaten van de natuurwetenschappen in de negentiende eeuw niet voor iedereen even gemakkelijk te accepteren waren. Ze waren in vele opzichten strijdig met het traditionele christelijke geloof. En dat stuitte bij veel gelovigen op weerstand.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was er in Nederland echter ook een groep van – met name – theologen en predikanten die juist probeerde om natuurwetenschappelijke inzichten in het christelijke geloof te incorporeren. Zij waren aanhangers van het modernisme, een vrijzinnig-protestantse stroming, en ik zal hen in deze lezing verder aanduiden als ‘modernen’ of ‘moderne theologen’.

De modernen wilden in een nieuwe vorm van theologie de tegenstellingen tussen het christelijke geloof en de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen opheffen. Dat probeerden ze te bereiken door het publiceren van populariserende werken, zoals preken, romans, almanakken en tijdschriften. Op deze wijze wilden ze zoveel mogelijk niet-theologen op de hoogte brengen van hun nieuwe theologie, en het geloof een toekomst geven in de eeuw van de vooruitgang. Als de theologie en het christelijke geloof ook door de exacte wetenschap serieus genomen wilden worden, dan moesten de uitkomsten van die wetenschap volgens de modernen een plaats krijgen in het geloof.

Eén van de negentiende-eeuwse ontdekkingen die zij probeerden te verwerken in hun theologie was de evolutieleer. In verscheidene populariserende werken trachtten ze geloof en evolutie te combineren tot een samenhangend geheel.³ Hoe ze dit deden, en welke reacties daarop volgden, is het onderwerp van deze lezing.

Evolutie in de negentiende eeuw

Uiteraard bestaat dé negentiende-eeuwse evolutieleer niet; ze is een conglomeraat van verschillende ontdekkingen en ideeën die binnen verscheidene wetenschappers gedurende de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw werden ontwikkeld.⁴ Darwin was zeker niet de eerste en enige die een theorie over evolutie ontwikkelde. Toch was het vooral zijn boek *On the Origin of Species* dat voor een maatschappelijke aardverschuiving zorgde.⁵ In Nederland werd het boek in 1860 breed toegankelijk, toen de tweede editie van dit boek in Nederlandse vertaling verscheen.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw waren de reacties op de evolutieleer gemengd: een deel van de bevolking omarmde de algemene principes, een deel bestreed ze en een ander deel had er überhaupt geen kennis van genomen.⁶ Uiteraard was het niet zo dat iedereen die kennis had van de principes van de evolutieleer ook de details van het darwinisme paraat had. Dit geldt ook voor de moderne theologen die de evolutie bespraken. Zij verwezen nauwelijks naar specifieke natuurwetenschappelijke bronnen, maar probeerden de belangrijkste principes van de evolutieleer in hun theologie te incorporeren. Bepaalde elementen kleurden ze religieus in. Dit wil overigens niet zeggen dat ze de evolutieleer bewust naar hun hand zetten. Uit hun geschriften blijkt dat ze ervan overtuigd waren dat ze de evolutieleer correct weergaven.

Schepping en evolutie

De evolutieleer was strijdig met een letterlijke interpretatie van het bijbelse scheppingsverhaal. Maar toch wilden de modernen de evolutieleer opnemen in hun theologische visie op de werkelijkheid. Om de ogenschijnlijke tegenstrijdigheid het hoofd te bieden, legden ze het scheppingsverhaal op een historisch-kritische manier uit. Volgens de meeste modernen was het boek Genesis geen natuurwetenschappelijk verslag van het ontstaan van de aarde, maar een product van de wetenschap van de oude Israëlieten. De modernen onderschreven de gedachte dat planten, dieren en mensen zich in de loop van ontelbare jaren tot hun huidige toestand hadden ontwikkeld. Ze meenden op grond van deze stand van zaken dat de bijbelse voorstelling van een door God geschapen aarde moest worden losgelaten. Zo ontstond er in hun theologie meer ruimte voor elementen van de evolutieleer.

In de wijze waarop de evolutieleer in de moderne theologie geïncorporeerd werd, speelden de natuurwetten een belangrijke rol. Vaak komt in de populariserende werken aan de orde dat alles in de wereld op grond van vaststaande natuurwetten gebeurde. De modernen verbon-

den deze natuurwetten met een bovennatuurlijke kracht: God werkte door middel van die natuurwetten.

Omdat de evolutie volgens algemeen geldende natuurwetten verliep, konden de moderneren stellen dat dit proces door God gewild was. Ze accepteerden de theorie van een langzame ontwikkeling naar soorten met beter aan de omgeving aangepaste eigenschappen, maar ze stelden dat dit proces van natuurlijke selectie doelmatig was. Daarin weken ze af van de leer van Darwin, die stelde dat dit proces bij toeval plaatsvond. Dat element van toeval was echter zelfs met modern-christelijke geloofsopvattingen onverenigbaar. De voortdurende vooruitgang werd volgens de moderneren in stand gehouden door natuurwetten, die ze aanduidden als de ‘onveranderlijke wetten Gods’. Het proces van evolutie werd gestuurd door Gods wil, zo stelde bijvoorbeeld de moderne predikant Hugenholtz: ‘De Vader in de hemelen wil den vooruitgang, de volmaking van al de schepselen zijner hand.’⁷

De ziel en de onsterfelijkheid van de mens

Wie als christen in zee wilde gaan met de evolutieleer, had nog andere problemen op te lossen dan de incongruentie met het bijbelse schepingsverhaal. Darwins evolutieleer hief immers het voorheen principiële onderscheid tussen mens en dier nagenoeg op.

Voor veel negentiende-eeuwse christenen was de verwachting van een eeuwig leven een van de belangrijkste pijlers van het geloof. Als nu echter bleek dat mens en dier varianten van elkaar waren, waarom zou de mens dan een ziel hebben? En als de mens geen ziel had, geen goddelijk beginsel, dan zou hij na zijn dood ook niet in de hemel terechtkomen. Die gedachte was voor de meeste negentiende-eeuwse christenen zo onacceptabel, dat alleen dat al reden genoeg was om de evolutieleer te verwerpen.⁸ Dat verklaart waarom de moderneren zoveel moeite deden om hun lezers te laten zien dat de acceptatie van de evolutieleer niet gelijk stond aan de verwerping van de onsterfelijkheid van de mens. Waar natuurwetenschappers de nadruk legden op de overeenkomsten tussen mens en dier, beklemtoonden de moderneren vooral de verschillen. Als men, zo stelden zij, de evolutionaire ontwikkeling van mens en dier als gelijkwaardig zou zien, dan zag men iets essentieels over het hoofd. Het grote verschil tussen mens en dier was dat de mens niet alleen een lichamelijke, maar ook een geestelijke ontwikkeling doormaakte. De menselijke soort was gericht op de ‘veredeling onzer hoogere natuur; een meer verstandelijke en zedelijke toestand wordt daar telkens uit een lagere ontwikkelingstrap geboren’, zo schreef de moderne predikant Jungius in een modern-theologisch tijdschrift.⁹

In de visie van de modernen verschilde de mens dus in belangrijke opzichten van andere diersoorten. In de dierenwereld gold slechts het recht van de sterkste – de strijd om het bestaan dus –, maar in de menselijke samenleving golden ethische wetten. De biologische ontwikkeling van de mens was volgens de modernen inmiddels voltooid. Maar in moreel en geestelijk opzicht verbeterde de mens zich nog wel. Moreel en geestelijk zou de menselijke samenleving op een hoger plan komen te staan. Aangezien de mens een zoogdier was als alle andere, begon zijn ontwikkeling uiteraard met het natuurlijke, maar die ontwikkeling liep uit op verstandelijke en ethische vooruitgang. Een anonieme theoloog gebruikt 1 Korintiërs 15:44 om deze samensmelting van darwinisme en theologie te bewijzen:

Van het zedelijk gevoel vindt Darwin de sporen in het sociaal instinct, dat telkens hooger opklimt. En zouden nu deze overtuigingen van den ernstigen beoefenaar van de natuurkunde niet ten volle bevestigen, hetgeen Paulus schrijft: ‘Er wordt gezaaid een natuurlijk ligchaam, er zal opstaan een geestelijk ligchaam... Doch het geestelijke is niet het eerste, maar het natuurlijke, daarna het geestelijke’.¹⁰

De modernen gaven de mens in het evolutieproces dus een status aparte. Ik liet eerder al zien dat ze achter de natuurwetten die de evolutie stuurden, een door God bedachte doelmatigheid veronderstelden. De combinatie van de aparte status van de mens in het evolutieproces, en de doelmatigheid erachter, bood hun een uitweg om vast te blijven houden aan een leven na de dood voor mensen.

De modernen waren ervan overtuigd dat de evolutie van de mens anders verliep dan die van de dieren, omdat God de mens niet dezelfde bestemming toegedacht had als de dieren. Het bestaan en de ontwikkeling van planten en dieren was alleen aards; hun wachtte geen leven na de dood. De mens had echter, in tegenstelling tot andere levende wezens, uiteindelijk een eeuwig leven. Zij zagen daarin geen tegenstelling met de theorieën van Darwin, mits deze op de juiste manier geïnterpreteerd werden. In het *Volksblad* van 1871 legt H. van Loghem, een jurist en politicus van moderne snit, bijvoorbeeld uit dat de mens zover ontwikkeld is, dat God hem niet bestemd kán hebben om uiteindelijk te sterven zonder dat daarop een eeuwig leven volgt. En Van Loghem weet zeker dat Darwin het daarmee eens zou zijn:

De oneindige wijsheid kan onmogelijk de hoogste scheppingen, welke de opklimmende reeks der wezens heeft opgeleverd, tot

vernietiging gedoemd hebben. (...) De vernietiging van zoodanige individualiteit zou een terugtred der natuur zijn. Een terugtred, die zeker geheel in strijd is met de reeks van steeds opklimmende ontwikkelingen, welke het wezen der theorie van Darwin uitmaakt. (...) Wel verre dus, dat Darwins theorie materialistisch en Gode onwaardig is; zij kan, behoorlijk opgevat, ons een heerlijken en vertroostenden blik doen werpen op de scheppende werkzaamheid van den oneindigen Geest.¹¹

Kritiek op de evolutietheologie van de modernen

Omdat de modernen probeerden wetenschap en geloof te verbinden en geen keuze maakten tussen beide, werden ze fel bekritiseerd. Rechtzinnigen beschouwden hen als ongelovige materialisten; zij hadden vooral kritiek op het feit dat de modernen natuurwetenschappelijke theorieën als de evolutie leer niet afwezen, maar juist vermengden met hun theologie. Vrijdenkers en atheïsten waren van mening dat de modernen ook de laatste stap in de richting van onkerkelijkheid moesten zetten. Zij waren verontwaardigd dat zij zich zowel in de kerkelijke als in de wetenschappelijke wereld probeerden te handhaven met hun natuurwetenschappelijk verantwoorde moderne theologie.

De omvang van deze lezing laat niet toe dat ik verschillende stemmen laat horen, daarom kies ik voor één: Multatuli. Zijn reactie op de moderne theologie is illustratief voor de wijze waarop tegenstanders daar vaak op neerkeken. In 1872 schreef Multatuli:

Vraagt ge 'n bewys? Wilt ge 'n voorbeeld van de manier waarop ze met gesloten knie en enkel heenspringen over de moeite van 't huichelen? Over de schaamte? Niet langer dan 'n maand geleden heeft een der voorgangers van die eerlyke sekte, op 'n kongres zich openlyk *beroemd* op de schurkery die ik hun herhaaldelyk verweet. (...) Het was zoo byzonder voordeelg, verklapte die woordvoerder, de winsten van 't *geloof* te deelen met de orthodoxen, en te-gelyker-tyd met de mannen van verstand en vooruitgang, de vruchten der *wetenschap*.¹² De 'broeders' – eigenlyk geloof ik dat ze elkaar: 'vrienden' noemen, of: 'waarde vrienden'... de oude zelf met 'n modern etiket! – de 'vrienden' schenen dit met hem eens. Althans in 't zeer kurieuse verslag der zitting komt alweer niets voor, dat op 'n protest gelykt. Integendeel, een andere 'vriend' hield 'n preek over 't Darwinismus, en betoogde dat dit stelsel heel goed kon worden van-pas geknoeid in 'n modern zwendel-systeem.¹³

Natuurwetenschap en geloof konden in de ogen van Multatuli niet tot een geloofwaardig geheel gemaakt worden. Hij vond het schandalig dat de modernen ook gelovigen beïnvloedden met hun ideeën:

Zeer veel leken beginnen zich te schamen over de oude vertel-linkjes, en zoeken uitwegen om de wankelende of omgeworpen overtuiging in 'n fatsoenlyk haven tje te bergen. Fatsoenlyk... dát's het woord! Deze kromme moderniteit is *bien portée*. Men kan er mee uitgaan zonder aangespuwd te worden. 't Is immers 'n *godsdienst*? Wat wil men meer?¹⁴

Cynisch merkte Multatuli op dat de modernen zowel modieus als fatsoenlijk waren: in natuurwetenschappelijk opzicht gingen ze met hun tijd mee, bovendien voldeden ze aan de geldende fatsoensnormen omdat ze tot een kerkelijke stroming behoorden.

Tot slot: de theologie salonfähig

De modernen hadden het ideaal de christelijke godsdienst en de natuurwetenschappen tot één geheel om te vormen; hun omgang met de evolutieleer vormt daarvan een treffend voorbeeld. Zij voorzagen het natuurwetenschappelijke wereldbeeld van een religieuze duiding en ontteden het religieuze wereldbeeld van allerhande bovennatuurlijke elementen. God had de aarde niet in zeven dagen geschapen; er was in de natuur sprake van een evolutionaire ontwikkeling en een strijd om het bestaan, waaraan ook de mens onderhevig was. De evolutie had echter plaatsgevonden als resultaat van goddelijke, doelmatige sturing door middel van de natuurwetten. De mens nam volgens de modernen in de biologische wereld een bijzondere positie in, omdat hij in tegenstelling tot andere organismen een ziel had die onsterfelijk was.

De wijze waarop de modernen de evolutieleer behandelden, strookte met de ideeën die leefden in de meer geletterde segmenten van de maatschappij. De bijbelse scheppingsgedachte was door veel hoger opgeleiden al verlaten voordat de darwinistische evolutieleer bekend werd. Zij verbonden consequenties aan het voortschrijdend natuurwetenschappelijk inzicht in het ontstaan van de wereld. Velen van hen bleven niettemin christelijk, en werden voor het probleem gesteld dat natuurwetenschap en christelijke leer onverenigbaar leken. De modernen losten die onverenigbaarheid op door te stellen dat God achter de ontwikkeling zat. En deze oplossing verwerkten ze op systematische wijze in hun theologie. Zo werd de theologie *salonfähig*: men hoefde geen atheïst te worden om de natuurwetenschap serieus te kunnen nemen.

Noten

- 1 Voor deze lezing is uitvoerig gebruik gemaakt van Mirjam Buitenwerf-Van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007).
- 2 Multatuli, 'Ideeën 391-393', in: *Volledige werken* 2 (Amsterdam 1951) 569-581, hier 574. 'Ideeën 391-393' werden gepubliceerd in 1862.
- 3 Voor een overzicht van moderne populariserende werken waarin de evolutieeler behandeld wordt, zie: Buitenwerf, *God van vooruitgang*, 95, noot 4.
- 4 Zie bijv. P.J. Bowler, *Evolution. The History of an Idea* (Berkeley 2003³).
- 5 C. Darwin, *On the Origin of Species, by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (Londen 1859).
- 6 Zie over de Nederlandse reacties op het darwinisme I.N. Bulhof, 'The Netherlands', in: T.F. Glick (red.), *The Comparative Reception of Darwinism* (Londen 1974) 269-306.
- 7 P.H. Hugenholtz jr., *Schetsen en tafereelen. Godsdienslig leesboek voor school en thuis* (Amsterdam 1872) 10.
- 8 J.G. Hegeman, 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieeler 1860-1875: een terreinverkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 85.3 (1970) 261-314, hier 292.
- 9 E.C. Jungius, 'De strijd onzer dagen', *Godsdienstig Album. Sictelijke lektuur uit Nederland en uit den vreemde* 5 ('s-Hertogenbosch 1875) 65-81, hier 68-69.
- 10 Anonim, 'Het verledene en de toekomst der menschen. Naar aanleiding van de redevoering van prof. T. Place, de descendentie-leer', *Volksblad. Aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd*, 30 november 1871, 380-382, hier 382.
- 11 H. van Loghem (onder de initialen H. v. L.), 'Leidt de theorie van Darwin noodzakelijk tot materialisme?', *Volksblad*, 6 april 1871, 107-108, hier 108.
- 12 Zeer waarschijnlijk doet Multatuli hier op de vergadering van moderne theologen van 1872, waar modern predikant Van Bell een vergelijking maakte tussen de modernen enerzijds en 'de orthodoxen' en 'de onge-loovigen' anderzijds, en stelde dat de modernen de 'godsdienst van Jezus' handhaafden, en tegelijkertijd deelden 'in al de zegeningen van wetenschap en kunst, die de moderne maatschappij aanbrengt'. Bovendien bleven de modernen door hun geloof 'bewaard' voor het 'nihilisme' van de 'z.g. on-geloovigen', zie: bijvoegsel *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 april 1872.
- 13 Multatuli, 'Idee 940', in: *Volledige werken* VI (Amsterdam 1952) 119-121, hier 120-121. 'Idee 940' werd gepubliceerd in 1872.
- 14 Multatuli, 'Idee 942', in: *Volledige werken* VI, 126. 'Idee 942' werd gepubli-ceerd in 1872.

Een eentonig golfgeklots in den oceaan van het zijn

Herman Bavinck over evolutie

Botsende wereldbeschouwingen

Laat ik direct met de deur in huis vallen: was de gereformeerde theoloog Herman Bavinck (1854-1921) voor of tegen de evolutietheorie, zoals die in de negentiende eeuw door Darwin en zijn volgelingen werd uitgewerkt? Het antwoord luidt kort en simpel: Hij was tegen. Dat is een conclusie die je vrij gauw kunt trekken wanneer je Bavinck leest op het thema 'evolutie', zoals ik voor deze gelegenheid gedaan heb. Het zou echter een onzuiver beeld geven wanneer ik hier puur zou registreren op wat voor punten en hoe vaak Bavinck positief danwel negatief over de evolutietheorie schrijft om dan simpelweg te concluderen dat Bavinck 'er weinig mee kon'. Bavinck onderkende wel degelijk waarheidselementen in de evolutietheorie en had grote interesse in de ontwikkelingen van het natuurwetenschappelijk onderzoek. Met de natuurwetenschappen had hij echter één groot probleem en dat was hun volstrekt vooringenomen positie. Evenals Abraham Kuyper was Bavinck ervan overtuigd dat alle wetenschap uit geloof voortkomt. Niet voor niets worden de neocalvinisten wel 'postmodernisten *avant la lettre*' genoemd. Zij geloofden niet in de zuivere rede die boven tijd en plaats verheven zich puur aan de naakte feiten hield, maar zij wezen erop dat alle moderne stelsels van kennis uiteindelijk ook gewoon belichamingen van ideologieën waren. Als Bavinck dus de evolutietheorie of het darwinisme bespreekt, dan ziet hij dat niet zozeer als een gesprek tussen het geloof aan de ene kant en de natuurwetenschap aan de andere kant, maar als een diepgaand gesprek tussen twee filosofieën, of zoals Bavinck het bij voorkeur typeert, tussen twee wereldbeschouwingen.

Bavinck staat, laten we zeggen, in beperkte mate open voor de uitkomsten van natuurwetenschappelijk onderzoek. In beperkte mate dus, want de evolutietheorie, zegt Bavinck, is weliswaar bruikbaar als werkhypothese, maar is helaas 'tot den rang eener formule van wereldverklaring verheven en tot een stelsel van wereldbeschouwing uitgewerkt'.¹ 'Dat doende', zo vervolgt Bavinck,

verlaat de natuurwetenschap haar eigen terrein, treedt zij over op filosofisch gebied en moet het billijken, dat ook de andere wetenschappen van religie en zedelijkheid, van recht en schoonheid, hare rechten laten gelden en ook de resultaten van haar onderzoek willen opgenomen zien in de bouw eener allesomvattende wereldbeschouwing.

Bavincks observatie was dat het zo werkte in de natuurwetenschap: als de *Thatsachendurst* gestild is, komt de *Ursachenhunger* vanzelf weer boven. In zijn tijd ontwaarde hij dan ook een terugkeer van teleologie en zelfs metafysica in de natuurwetenschappen. Dat kon volgens hem ook niet anders. Als je puur immanent en materialistisch de wereld en de complete loop van de geschiedenis gaat verklaren, dan zal op een gegeven moment de spirituele doos van Pandora vanzelf weer opengaan. Bavinck zag dat rond 1900 overal om zich heen gebeuren, in meer volkse uitingen als spiritisme en occultisme, maar ook in de natuurwetenschappen konden ongelovige wetenschappers het ineens niet laten om bijvoorbeeld te spreken over 'bezielde atomen'. Hij haalt natuurwetenschappers aan die voortdurend zwaar metafysische uitspraken doen. Van een scheiding tussen geloof en wetenschap, hoe nuttig en hoe prettig werkbaar die in de praktijk ook mag zijn, wil Bavinck dus niets weten. Hij is er vast van overtuigd dat weten ook een vorm van geloven is en omgekeerd geloven ook een vorm van weten, van kennis.

De waarheid in het darwinisme

Laten we dan eens nader bekijken wat Bavinck waardeerde en wat hij afkeurde aan de evolutietheorie, die hij, zoals we nu begrijpen, primair als een wereldbeschouwing opvatte. In de eerste plaats beschouwt Bavinck 'het darwinisme' als een te respecteren opvatting, die volgens hem overigens niet echt een nieuw standpunt inbrengt. Bavinck is als theoloog gewend nieuwe visies en nieuwe theorieën te bekijken vanuit de eeuwige grote vragen van theologie en filosofie. Discussies rond evolutie beschouwde hij dan ook als een opleving van de oeroude tegenstelling tussen Zeno (of eventueel Plato) en Heraclitus. Volgens Zeno was beweging en wording een illusie, volgens Heraclitus ('panta rhei') was zijn een illusie en bestaat alles slechts uit voortdurende beweging.

Volgens Bavinck hernam de evolutieleer de positie van Heraclitus en offerde daarmee het zijn aan het worden op. Niet dat hij het daarmee overigens volstrekt oneens was. Heel 'bavinckiaans' ontwaart hij hier een belangrijke waarheid in het darwinisme: 'Wij zien de gansche wereld met al wat in haar is, in voortdurende beweging; er is een onafgebroken ontstaan en vergaan, een rusteloos geboren worden en

sterven; geen scheepsel is aan een ander, is gedurende twee ogenblikken aan zichzelf gelijk. Er is niets bestendigs hier beneden dan alleen de onbestendigheid. Dat is de waarheid in het Darwinisme.’ Maar naast de waarheid van het worden, wil Bavinck ook de waarheid van het zijn honoreren. Is er ook nog iets blijvends? ‘Het typische, het algemeene, de soort blijft; men leest geen druiven van doornen en geen vijgen van distelen; een plant wordt geen dier en een dier geen mensch en een mensch geen engel.’⁷² En dat is dan wat Bavinck noemt de waarheid van het platonisme.

Hiermee neemt Bavinck dus een conservatieve houding aan ten opzichte van de evolutietheorie, waarin immers de absolute status van de soorten, de *species*, komt te vervallen. Hij verwijst hierbij naar de Schrift, die leert dat aan hemel en aarde, aan zon, maan en sterren, aan planten, dieren en mensen ‘een eigen aard’ geschonken is. Daarmee geeft de Schrift ons volgens Bavinck weliswaar geen ‘catalogus van onveranderlijke soorten’, maar ze wijst ons er wel op dat God zowel de substantie als de organisatie van de schepselen heeft bepaald.

Bavinck is dus volstrekt niet tegen de gedachte van evolutie of ontwikkeling, maar vindt dat dit alleen kan bestaan in een theïstisch kader. Zeker vanuit Bavincks Leidse achtergrond – hij studeerde als gereformeerde jongen theologie in het moderne bolwerk Leiden – valt deze sympathie wel te verklaren. Hij werd er historisch-kritisch opgeleid, wat in ieder geval betekende dat hij oog kreeg voor historische processen, dat er geen eeuwig vaststaande dingen zijn, maar dat ze zich in de loop van de tijd ontwikkelen, aanpassen en op die manier evolueren. De evolutiegedachte past verder ook heel goed bij Bavincks voorliefde voor ‘het organische’. Meermalen hoor je Bavinck de loftrumpet steken over het denken van de negentiende eeuw dat veel meer dan de rationalistische achttiende eeuw oog had voor dynamiek, ontwikkeling en de samenhang der dingen.

In de scheppingsleer in zijn *Gereformeerde dogmatiek* meent Bavinck dat ook de Schrift leert dat ‘het Gode behaagd heeft, in de vorming der wereld van het onvolkomene tot het volkomene, van het eenvoudige tot het saamgestelde, van het lagere tot het hogere voort te schrijden’. En hij tekent daarbij aan: ‘Er ligt eene waarheid in de evolutielee, die ook door de Schrift wordt erkend.’⁷³ En of de aarde nu enkele duizenden of miljoenen jaren oud is, daar kan Bavinck zich principieel niet al te druk over maken. Hoogstens drijft hij wat schamper de spot met de vele miljoenen jaren waar de geologen mee smijten als het om de ouderdom van de aarde gaat: ‘het zijn fabelachtige getallen zoals ook sommige heidense volken die wel hanteren’.

De dynamiek van worden en zijn

Echter, Bavincks christelijke wereldbeschouwing maakt het voor hem onmogelijk om, zoals hij zegt, het worden aan het zijn of het zijn aan het worden uit te leveren. 'Zijn' is volgens hem het woord dat primair bij God past, terwijl de schepselen aan de wet van het 'worden' zijn onderworpen. Nu is het niet zo dat hij hiermee God en de wereld als gescheiden circuits voorstelt. God is volgens Bavinck niet een statisch zijn en de wereld niet puur een rusteloos worden. Het is juist dankzij het goddelijke zijn dat er wording is en dat er daadwerkelijk ontwikkeling in de wereld mogelijk is. Volgens Bavinck is deze wereld opgenomen in een grote goddelijke beweging, in de dynamiek van zijn en worden:

Er is goddelijke *dynamis*, goddelijke *energeia* in de wereld werkzaam, en daardoor *zijn*, daardoor *werken* de dingen. De goddelijke energie is de bron van alle krachten en energieën in de schepselen, en omdat die goddelijke energie niet blind is, maar door de goddelijke wijsheid geleid wordt, vertoonen ook de krachten en werkingen in de wereld richting en koers.⁴

Deze dynamiek van zijn en worden is dus nodig om over ontwikkeling of evolutie te spreken. Volgens Bavinck begrijpen de evolutionisten van zijn tijd simpelweg niet wat de term evolutie impliceert. Ontwikkeling zonder oorsprong en einddoel, dus zonder richting, is volgens hem niet mogelijk. Ontwikkeling *an sich* kan nooit iets voortbrengen, 'zij is geen moeder des zijns of des levens; zij is niets dan een vorm van beweging'. Werkelijke ontwikkeling kan er dus volgens Bavinck niet zijn bij wetenschappers die een 'monistische' of 'mechanische' wereldbeschouwing hebben:

Op het standpunt der mechanische wereldbeschouwing is er niets dan een eeuwig *panta rhei*, een eentonig golfgeklots in den oceaan van het zijn. Er wordt niets bereikt en niets verkregen; als deze wereld voorbij gegaan is, blijft er alleen plaats voor de wanhopige vraag, waartoe alles gediend heeft.⁵

'Wie ontwikkeling zegt', zegt daarmee volgens Bavinck ook 'gedachte, plan, wet, doel. Wie ontwikkeling noemt, noemt God, die in de kiem het volwassen organisme, in het heden de toekomst legde'.⁶ Alleen door de goddelijke wijsheid en kracht die in alle dingen werkt, kan er ook bij de wereld van ontwikkeling gesproken worden. God heeft zichzelf in de wereld gelegd en in Bavincks dogmatiek wordt de schepping dan

ook de ‘belichaming der gedachten Gods’ genoemd. Er is een godsge-dachte, een goddelijke idee, die in de loop van de tijd verwezenlijkt moet worden. ‘Uit Hem en door hem en tot Hem zijn alle dingen’, schrijft Bavinck herhaaldelijk in dit kader, Romeinen 11:36 citerend.

Cultuurtheologisch dédain

Ondanks zijn betrekkelijke openheid voor de evolutiegedachte keurde Bavinck toch de evolutietheorie af zoals die in zijn tijd door natuur-wetenschappers werd voorgestaan. Achteraf kunnen we zeggen dat hij wel wat al te badinerend over de theorie van Darwin gesproken heeft. Bavinck zag het darwinisme als een modeverschijnsel dat wel weer over zou waaïen, of misschien *wilde* hij het vooral graag zo zien, vanuit zijn eigen verlangen om een christelijke wetenschap en dus ook een christelijke natuurwetenschap te ontwikkelen. Hij drukt zich soms heel sterk uit, bijvoorbeeld als hij zegt dat het darwinisme van meet af aan de empirie vaarwel zegt en niet meer is dan een luchtkasteel zonder enig fundament.

Behalve de specifiek theologische motivatie kun je ook gerust spreken van een zeker cultureel dédain voor het darwinisme bij Bavinck. Hij was iemand met een zeer hoog besef van beschaving en cultuur en verbond dat sterk met het christelijke geloof. Juist zijn christelijke wereldbeschouwing was ook een ideaal van een hoge beschaving. Zonder christelijk geloof was er geen westerse beschaving geweest en losgeslagen van de christelijke wortels zou het Westen weer terugvallen in heidendom en barbarij. Het darwinisme, vooral met zijn nadruk op de dierlijke afstamming van de mens, stond volgens Bavinck op een standpunt dat behalve anti-christelijk ook anti-cultureel en anti-wetenschappelijk was. En dan is hij stellig in zijn afwijzing: volgens hem is er voor de dierlijke afstamming van de mens geen enkel bewijs en hij gaat ervan uit dat dat ook wel nooit gevonden zal worden. Het onderscheid tussen dier en mens is volgens hem wezenlijk en heeft altijd bestaan. Je kunt over de mens volgens Bavinck bijna niet goddelijk genoeg denken. De goddelijke gedachten die in heel de schepping verspreid aanwezig zijn worden samengevat in de mens: ‘De gansche wereld verheft zich opwaarts, sluit zich af, voltooit zich, ontvangt haar eenheid, haar doel, haar kroon in de mensch.’⁷ Met een dergelijke ‘hoge mensopvatting’ sta je natuurlijk niet te juichen wanneer de mens een bescheiden plek tussen de dieren gewezen wordt.

Bavinck zag de evolutietheorie, zoals die in zijn tijd gepresenteerd werd, als een wereldbeschouwing die uiteindelijk niet te verenigen was met de christelijke wereldbeschouwing. Intussen droomde hij van een

wetenschap op christelijk fundament die de nuttige gegevens van de natuurwetenschap in een theïstisch kader zou zien en interpreteren. Het is echter anders gelopen dan Bavinck het zich idealiter had voorgesteld. De wetenschappen zijn hun eigen ‘seculiere’ koers gevaren, zonder inmenging met het vak dat Bavinck beschouwde als de koningin der wetenschappen: de theologie. Theologie en natuurwetenschap zijn veel meer gescheiden circuits gebleven en leven hoogstens in de persoonlijke sfeer vreedzaam samen.

Noten

- 1 H. Bavinck, *Wijsbegeerte der openbaring* (Kampen 1908) 72.
- 2 Beide citaten: H. Bavinck, *Christelijke wereldbeschouwing* (Kampen 1929³) 53.
- 3 H. Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek* 2 (Kampen 1928⁴) 449.
- 4 Bavinck, *Christelijke wereldbeschouwing*, 57.
- 5 *Idem*, 59-60.
- 6 H. Bavinck, *Schepping of ontwikkeling* (Kampen 1901) 39-40.
- 7 Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek* 2, 524.

Zondig heerschen over de Schrift?¹

Evolutietheorie en Schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1950-1980

In mijn historisch promotieonderzoek naar de veranderingen in de houding van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) ten opzichte van de evolutietheorie, dat zich uitstrekt over de periode 1881-1981, vormen de laatste dertig jaren het sluitstuk.² Tot ongeveer 1950 was er geen sprake van acceptatie van de evolutietheorie, maar rond 1980 leken de bezwaren althans officieel geheel verdwenen. Bij een enquête in 1990 gaf een kleine meerderheid van de kerkleden niettemin een positief antwoord op de vraag of men van mening was dat de aarde en haar bewoners door God in zes dagen van 24 uur waren geschapen. Van leden van de gereformeerde gezindte bleek bij een enquête in het 'Darwinjaar' 2009 zelfs een ruime meerderheid (tweederde) deze opvatting toegedaan.³

De vraag is hoe de genoemde verandering is te rijmen met de gereformeerde opvatting van het gezag van de bijbel, het Schriftgezag. In de voorafgaande decennia had de kerk zich meer en meer vastgelegd op een strikt geïnterpreteerde, zogenoemde 'eenvoudig-historische' exegese van bijbelteksten die als historische verhalen worden gepresenteerd. Dat betekende dat het meegedeelde diende te worden geïnterpreteerd als werkelijk gebeurd. In 1980 had de synode dus iets uit te leggen over de aard van het Schriftgezag. Zij had zich toch niet laten verleiden tot 'heerschen over de Schrift'?

In deze bijdrage wil ik laten zien dat het gereformeerde natuuronderzoekers waren die als eersten in de jaren 1950-1965 duidelijk wisten te maken dat aan de gedachte van een hoge ouderdom van heelal en aarde en aan een evolutionaire ontwikkeling van de levende natuur, de mens inbegrepen, niet meer viel te ontkomen. Enkele spraakmakende theologen namen deze denkbeelden over. Samen met nieuwe literaire en historische inzichten leidde dit ten slotte tot het accepteren van een nieuwe vorm van Schriftgezag door de synode van de GKN. Al deze veranderingen kunnen ten slotte niet worden gezien zonder verband met de algemene maatschappelijke veranderingen in ons land in de naoorlogse periode.

Invloed van maatschappelijke veranderingen

Twee processen die van deze transformatie deel uitmaakten en die op de aanvaarding van de evolutietheorie in de GKN invloed hebben uitgeoefend vragen hier onze aandacht, namelijk de secularisatie en de toegenomen wetenschappelijke vorming.

Secularisatie, in de zin van afnemend lidmaatschap van enige christelijke kerk, was al vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw een bekend verschijnsel in Nederland. Aanvankelijk betrof de ontkerkelijking vrijwel uitsluitend de Nederlandse Hervormde kerk, maar vanaf 1960 trof zij ook de Rooms-Katholieke Kerk en ten slotte vanaf 1975 ook de GKN. Landelijk steeg het percentage voor onkerkelijkheid van 17% in 1947 (volkstelling) tot ruim 50% (diverse tellingen) in het begin van de 21^e eeuw. De GKN verloren tussen 1975 en 2004, het jaar van de fusie tot de PKN, ongeveer een kwart van haar leden.⁴

Wat het effect van wetenschappelijke vorming betreft noem ik ook enkele kerngetallen. Het aantal studenten aan de Vrije Universiteit (VU), lid van de GKN, steeg tussen 1957 en 1976 absoluut van 1.500 tot 3.400. Het percentage VU-studenten van GKN-huize daalde van 78% in 1949 tot 65% in 1965 en daarna sneller tot rond de 30% in de jaren 1973-1976. Juist in de periode tot 1965 deed zich aan de VU een explosieve groei van het aantal studenten in de natuur- en scheikunde voor. In meerderheid waren dat dus studenten van GKN-huize.⁵ Uit sociologisch onderzoek weten we voorts dat een hogere graad van scholing leidt tot een grotere geneigdheid tot het aannemen van nieuwe ideeën en levenswijzen. Uit dit oogpunt is het dus niet te verwonderen dat de neiging tot het aannemen van nieuwe denkbeelden, ook op het gebied van de natuurwetenschappen, toenam.

Natuurgeleerden

In 1950 was het de VU-hoogleraar natuurkunde G.J. Sizoo (1900-1994) die door een conferentie over de ouderdom van de aarde een zekere adhesie voor het denkbeeld van een hogere ouderdom van de aarde dan de traditionele 6 à 10 duizend jaar wist te wekken.⁶ De zoöloog J. Lever (1922-2010) kwam de gereformeerden nog veel dichter op de huid toen hij stapsgewijs, gedocumenteerd in een reeks voordrachten en publicaties van 1948 tot 1965, tot de conclusie kwam dat de evolutietheorie op wetenschappelijke gronden als de meest waarschijnlijke verklaring voor de ontwikkeling van de levende natuur moest worden aanvaard.

Tijdens zijn studietijd had Lever al een sterk wijsgerig georiënteerde scriptie geschreven over het soortbegrip. Samen met de filosoof H. Dooyeweerd (1894-1977) bewerkte hij deze tot een serie van drie artike-

len in *Philosophia Reformata*.⁷ De bedoeling hiervan was tegemoet te komen aan bezwaren tegen een absolute onveranderlijkheid van de soorten. Aan de soortconstantie werd echter nadrukkelijk vastgehouden, want soortverandering binnen de lopende tijd zou een nieuwe schepping tijdens de eveneens geschapen tijd inhouden en dat was in strijd met Dooyeweerts opvatting van een eenmalig voltooide schepping. De soorten waren op te vatten als essentialistische ideeën, prototypen die als mal voor de vorming van nieuwe individuen dienden. Variaties waren slechts mogelijk binnen de grenzen van de soort en afstamming van de ene soort van de andere was principieel uitgesloten.

In volgende publicaties, culminerend in zijn boek *Creatie en evolutie* (1956), betoogde Lever op paleontologische gronden dat er toch afzonderlijke scheppingsdaden van God in de tijd moesten hebben plaatsgevonden, met name bij het ontstaan van de condities voor het leven, bij het tot stand komen van de hoofdgroepen uit het dierenrijk, de *phyla*, en bij de schepping van de mens.⁸ Binnen de *phyla* zag hij wel mogelijkheden voor een door God geleide evolutie. Hierdoor had Lever feitelijk afscheid genomen van de systematiek van de *Wijsbegeerte der wetsidee*, zoals Dooyeweerd niet naliet in zijn uitvoerige kritiek op *Creatie en evolutie* te betogen.⁹ Duidelijk was echter ook dat Lever nog steeds probeerde de concepten van schepping en evolutie op concordistische wijze met elkaar in overeenstemming te brengen of te 'krammen'. Overigens had hij al eerder (1955) zijn twijfel over de mogelijkheid daarvan uitgesproken met de opmerking dat geloof en wetenschap niet op elkaar rijmend kunnen worden gemaakt, maar dat zij samen wel een gedicht kunnen vormen. De doorbraak kwam in een voordracht voor de Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen (CVNG) in 1959 over 'Evolutie-perspectief'.¹⁰ Hierin maakte Lever onderscheid tussen de twee domeinen van geloof en wetenschap: 'zou het niet veeleer zo zijn, dat wij ruiterlijk moeten bekennen dat het geloof voor het verstand altijd onhanteerbaar en ongrijpbaar, altijd een dwaasheid moet zijn?'

In een voordracht voor de CVNG in 1965 bleek Lever zijn standpunt definitief te hebben bepaald.¹¹ Hij vroeg of gereformeerden niet moesten instemmen met de evolutiegedachte, nu 'natuurwetenschappelijke resultaten bezig zijn ons denken modifierend te beïnvloeden en hoe de deels hierdoor beïnvloede, deels autochtoon theologisch geïnduceerde veranderingen in de bijbelinterpretatie onze benadering van deze en dergelijke vraagstukken wijzigen'. Hij somde een hele serie argumenten op voor de aanvaarding van de evolutietheorie, waarbij de oude gedachte der scheppingsideeën naar zijn mening in het geheel niet meer paste. De vorming van de aarde moest gezien worden als een 'door

de omstandigheden beheerst volstrekt natuurlijk proces (...) dat onder meer uiteindelijk de mens voortbracht'. In plaats van een 'incidentele historiciteit' zouden we aan Genesis een 'universele historiciteit' moeten toekennen. Dit hield in: 'de rijkere radicale geloofsacceptering dat de gehele werkelijkheid van alle tijden een ondeelbare goddelijke schepping vormt'. De historiciteit van het paradijs en van de zondeval hoorde daar niet meer bij, aldus Lever.

Het is jammer dat Lever hier zijn toevlucht nam tot de introductie van een onderscheid tussen twee vormen van historiciteit, zonder dit verschil nader uit te werken. De gedachte van de evolutie als een autonoom natuurlijk proces wees hij radicaal af. Bij een conferentie voor leraren bij het christelijk middelbaar onderwijs in 1965 te Amersfoort verklaarde hij te geloven

dat wij van het wonder uit moeten gaan dat God deze hele werkelijkheid leidt, alle details en alle gebeurtenissen in alle tijden. Deze werkelijkheid bestaat eenvoudig uit God, wordt door God in stand gehouden en geleid en dat kunnen wij nergens aanwijzen. Dus wanneer wij toevalligheden zien, dan zit dat in de goddelijke werkelijkheid maar dan is dat niet iets wat strijdt tegen Gods werkelijkheid.

De vraag rijst wat dan nog het verschil is met panentheïsme (God is in alles) of pantheïsme (God valt met de kosmos samen). In Levers voordrachten uit 1965 en 1966 zien we een volledige loskoppeling van openbaring en natuurwetenschap. Daarmee was voor hem de scheiding van de twee kennisrijken, die hij in 1959 voor het eerst aanduidde, voltooid. Bij vele gelegenheden haalde Lever Prediker 3:11 aan: 'Alles heeft Hij schoon gemaakt op zijn tijd; ook heeft Hij de eeuw in hun hart gelegd, zonder dat de mens van het werk dat God doet, van het begin tot het einde, iets kan ontdekken'. In verband met het voorafgaande lijkt dit de uitspraak van een natuurtheoloog, die onder de betovering van de schoonheid van de schepping is geraakt en de goedheid en wijsheid van Gods wereldbestuur uit de natuur afleidt.

Theologen

In tegenstelling tot de periode voor de Tweede Wereldoorlog vonden de gereformeerde natuuronderzoekers nu wel gehoor bij enkele van hun theologische geloofsgenoten. Zo kwam de VU-oudtestamenticus N.H. Ridderbos (1910-1981) in 1954 naar aanleiding van Sizoo's conferentie over de ouderdom van de aarde tot de conclusie dat het schep-

pingsverhaal kon worden opgevat als een thematische in plaats van een chronologische weergave van het voor hem nog steeds historische scheppingsverhaal.¹² Hiermee volgde hij het spoor van de zogenoemde kadertheorie die de gereformeerde semiticus A. Noordtzij, hoogleraar te Utrecht, al in 1924 had gepresenteerd.

Tien jaar later, tijdens de aanloop naar de synode waar de leeruitspraak van 'Assen 1926' contra J.G. Geelkerken zou worden herzien, betoogde de Kamper hoogleraar oudtestamentische vakken J.L. Koole (1912-1997) dat onderscheid diende te worden gemaakt tussen, wat hij noemde, het 'soortelijk gewicht van de historische stoffen' van de verhalen uit het Oude Testament. Het paradijsverhaal zou ook symbolische elementen kunnen bevatten. Over het scheppingsverhaal meende hij dat dit, gezien de afwezigheid van menselijke getuigen, wel als vrucht van een bijzondere inspiratie moest worden gezien en daarom een geheel eigensoortige interpretatie vroeg.¹³

Tijdens de reeds genoemde lerarenconferentie over 'evolutievraagstukken' te Amersfoort noemde de theoloog H.M. Kuitert (1924) het scheppingsverhaal zelfs een 'aetiologische mythe' zonder enige eenvoudig-historische betekenis.¹⁴ Samen met het paradijsverhaal had het tot doel een verklaring voor het kwaad in de schepping te geven. Met een natuurwetenschappelijke beschrijving van het ontstaan van het universum had het scheppingsverhaal niets te maken. Het was een standpunt dat, naar bij deze conferentie bleek, en zojuist al is besproken, ook door Lever werd gedeeld.

Van theologische zijde werd intussen door onder anderen Tj. Baarda en C. Augustijn ook op literaire en historische gronden bezwaar gemaakt tegen de 'eenvoudig-historische' exegeze van met name de evangeliën.

Kerk

Het hoeft geen verbazing te wekken dat deze gedachten aanleiding gaven tot een confrontatie met de aanhangers van de traditionele exegeze. Grote 'verontrusting' was het gevolg en achtereenvolgende synodes werden overstelpt met protesten en bezwaarschriften. In 1971 gaf de synode een 'herderlijk schrijven' uit onder de titel *Geen ander fundament*, waarin de historiciteit van schepping en zondeval werd bevestigd en de opvatting van Kuitert, met name genoemd, werd veroordeeld.¹⁵ Enkele jaren later echter werd onder toenemende druk van theologische zijde een nieuwe koers ingeslagen, die uitmondde in het synoderapport *God met ons* (1981).¹⁶ Hierin werd onder meer op grond van de introductie van het filosofische relationele waarheidsbegrip afstand genomen van

de ‘eenvoudig-historische’ exegese. In plaats daarvan werd een narratieve geschiedopvatting van de bijbelverhalen aangenomen. Het werkelijk gebeurd zijn van die verhalen is naar huidige wetenschappelijke maatstaven niet meer vast te stellen, zo meende men. Het is bovendien ook niet relevant voor de actuele betekenis van de bijbelse boodschap voor ons leven.

Het rapport *God met ons* trok veel aandacht en gaf aanleiding tot heftig verzet. Het was de bezegeling van een proces dat neutraal als ‘de grote omslag’, maar diskwalificerend als ‘de totale crisis’ of ‘de ontmanteling’ van de GKN werd aangeduid. Het historisch Schriftgezag had een pluriforme interpretatie gekregen: van traditioneel ‘eenvoudig-historisch’ bij nog steeds vele leden tot narratief historisch bij de leiding van de kerk.

Conclusie

In de periode 1950-1980 werd de evolutietheorie voor de GKN officieel acceptabel. Deze verandering werd geïnitieerd door de gereformeerde natuurgeleerden en gevolgd door het vervangen van het ‘eenvoudig-historisch’ Schriftgezag door een narratief Schriftgezag door een deel van de gereformeerde theologen en door de synode. De GKN zijn altijd op hun hoede geweest voor ‘zondig heersen over de Schrift’ maar vastgesteld moet worden dat een zekere mate van menselijke heerschappij bij de uitleg van de bijbel voor hen onvermijdelijk is gebleken.

Noten

- 1 Titel ontleend aan: J.H. Gunning, ‘Brief aan A. Kuyper, gedateerd 19 januari 1879’, in: J.H. Gunning J.Hzn, *Prof. dr. J.H. Gunning Leven en werken III* (Rotterdam z.j.) 970-973.
- 2 H.H. Kruyswijk, *Baas in eigen boek? Evolutietheorie en Schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)*. Academisch proefschrift Leiden (promotor: prof. dr E.G.E. van der Wall), publicatie verwacht in december 2011 bij Verloren, Hilversum.
- 3 G. Dekker, *De stille revolutie De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992) 137; M.P. Veerman, *Mondig-bondig-zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland* (Academisch proefschrift VU z.p. (Gorinchem) 1995) 64-65; 165-171 (vragen nr 50 en 58); ‘Evolutie of schepping? Nederlanders over het ontstaan van de mens’, *Trouw* 27 februari 2009, 26-27. Het betreft hier een steekproef door de marktonderzoekorganisatie Synovate in samenwerking met dagblad *Trouw* onder een ‘e-panel’ waaraan 67.000 Nederlanders deelnemen, die volgens de onderzoekers een goede representatie van alle Nederlanders biedt (www.synovate.nl).
- 4 Zie bijvoorbeeld J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Neder-*

- land. *Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie. Rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau* (Den Haag 2006) 30-43.
- 5 J. Roelink, *Een blinkend spoor. Beeld van een eeuw geschiedenis der Vereniging voor wetenschappelijk onderwijs op gereformeerde grondslag 1879-1979* (Kampen 1979) 137-138; A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam 2005) 279; W.J. Wieringa, 'De Vrije Universiteit als bijzondere instelling 1880-1980', in: M. van Os en W.J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 11-43.
 - 6 G.J. Sizoo e.a., *De ouderdom der aarde* (1^e druk 1951; 4^e uitgebreide druk Kampen 1955).
 - 7 J. Lever, in samenwerking met H. Dooyeweerd, 'Rondom het biologisch soortbegrip', *Philosophia Reformata* 13 (1948) 119-138; 14 (1949) 6-32; 15 (1950) 1-23.
 - 8 J. Lever, *Creatie en evolutie* (Wageningen 1956).
 - 9 Dooyeweerd, H., 'Schepping en evolutie', *Philosophia Reformata* 24 (1959) 113-159.
 - 10 J. Lever, 'Evolutie-perspectief', *Geloof en Wetenschap* 57 (1959) 185-203; 231-234.
 - 11 J. Lever, 'Weten, denken en geloven ten aanzien van het evolutievraagstuk (voordracht gehouden op de landdag van de christelijke vereniging van natuur- en geneeskundigen op 2 april 1965)', *Geloof en Wetenschap* 63 (1965) 79-93; vgl. J. Lever, 'Evolutieproblemen', *Verslag van de Conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kuipersoord te Amersfoort* ('s-Gravenhage 1967).
 - 12 Zie: Nic. H. Ridderbos, 'Beschouwingen over Genesis 1', *Geloof en Wetenschap* 53 (1955) 213-231.
 - 13 J.L. Koole, 'Het literair genre van Genesis 1-3', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 63 (1963) 81-122; J.L. Koole, 'Het soortelijk gewicht van de historische stoffen van het Oude Testament', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 65 (1965) 81-104.
 - 14 H.M. Kuitert, 'Schepping en evolutie' (Voordracht op de conferentie over evolutievraagstukken gehouden op 5 en 6 oktober 1966 in het Evert Kuipersoord te Amersfoort), in: H.M. Kuitert, *Anders gezegd. Een verzameling opstellen voor de welwillende lezer* (Kampen 1970) 38-62.
 - 15 Rapport: *Geen ander fundament. Herderlijk schrijven in opdracht van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Sneek/Lunten in 1969/70* (Kampen 1971⁸).
 - 16 Rapport: *God met ons. Over de aard van het Schriftgezag* Special Kerkinformatie, nr 113 (Leusden 1981).

Amerikaanse geleerden van formaat die deze dingen heel anders zien

Nederlandse gereformeerden en het creationisme

Inleiding

‘Het is door de Amerikaanse inbreng van de EO dat we op een dwaalspoor terecht gekomen zijn. [Door te] leunen op [...] pseudo-natuurwetenschap die nu bij de prullaria verkocht wordt’, aldus een Nederlands-Gereformeerd predikant voor de EO-radio aan de vooravond van het Darwinjaar 2009.¹ De kwalificaties ‘dwaalspoor’ en ‘prullaria’ laat ik voor wat ze zijn, maar ik wil wel de vraag opwerpen: is het waar dat de gereformeerden in Nederland door de Evangelische Omroep op het spoor van het creationisme zijn gezet? Hoe dachten gereformeerden vóór de oprichting van de EO dan over evolutie?

Rond 1900 beschouwden Herman Bavinck (1854-1921) en Abraham Kuyper (1837-1920) de toenmalige evolutietheorie als onlosmakelijk onderdeel van de monistische of materialistische wereldbeschouwing. Zij waren van mening dat de christelijke wereldbeschouwing daartegenover een eigen natuurwetenschap moest opbouwen. Het liep echter anders dan zij hadden gewenst of verwacht. In de neocalvinistische traditie ontstond geen uitgewerkte, alternatieve natuurwetenschap, en vanaf de jaren vijftig vond de evolutietheorie breed ingang onder de geestelijke nazaten van Kuyper en Bavinck. Het debat over schepping en evolutie in Nederland leek hiermee te zijn beëindigd. Toch kent Nederland vandaag nog een relatief sterke creationistische beweging, die ook gedragen wordt door gereformeerden. Waar komt deze beweging vandaan? Wat is het verband tussen het hedendaagse creationisme en de bezinning op evolutie die aan het begin van eeuw plaatsvond in neocalvinistische kring?²

Creationisme in de Verenigde Staten

De term ‘creationisme’ heeft niet altijd hetzelfde betekend. In dit artikel gebruik ik hem in de sinds de jaren zeventig gangbare betekenis. Dat is, *grosso modo*, de overtuiging dat er een alternatieve, bijbelse wetenschap over de wording van de wereld mogelijk is, waarin de aarde zo’n 6000

jaar geleden in 6 dagen van 24 uur is geschapen, er geen evolutie van soort naar soort heeft plaatsgevonden, en de meeste aardlagen en fossielen zijn ontstaan tijdens een wereldwijde zondvloed. In zijn standaardwerk over de geschiedenis van het creationisme in de Verenigde Staten laat de wetenschapshistoricus Ronald Numbers zien dat deze manier van denken onder orthodoxe christenen niet altijd vanzelfsprekend is geweest.³ Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw accepteerden orthodoxe protestanten in de Angelsaksische wereld veelal de resultaten van de historische geologie, en soms ook een vorm van biologische evolutie, en zij harmoniseerden deze met een bepaalde exegese van de eerste hoofdstukken van Genesis. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam een beweging op gang die zich keerde tegen evolutie als zodanig. Ook binnen deze ('fundamentalistische') anti-evolutiebeweging was het aantal 'strikte' creationisten overigens nog beperkt. De bekendste pleitbezorger was de amateurgeoloog en zevendedagsadventist George McCready Price (1870-1963), die ondermeer het boek *The New Geology* (1923) publiceerde. Price kan worden gezien als de grondlegger van de twintigste-eeuwse creationistische beweging. Het zou echter tot in de jaren zestig duren voordat de theorie van Price bredere aanhang kreeg onder evangelische christenen in de Verenigde Staten. Dit gebeurde met name na de publicatie van het boek *The Genesis Flood* (1961) van de theoloog John C. Whitcomb (1924) en de ingenieur Henry M. Morris (1918-2006).⁴

Neocalvinisme, 'Assen' en daarna

In de laatste decennia van de negentiende eeuw, toen in Nederland de gereformeerden zich maatschappelijk begonnen te organiseren, bestond er onder geestverwanten in de Verenigde Staten, zoals de theoloog Benjamin B. Warfield (1851-1921), nog een zekere openheid voor de evolutietheorie. Kuyper en Bavinck waren zeker van deze houding op de hoogte, maar kwamen zelf tot een negatiever oordeel. De reden hiervoor is niet dat zij orthodoxer waren, of de bijbel meer gezag toekenden, maar dat zij een andere visie op wetenschap hadden. In hun neocalvinistische visie was Darwins evolutietheorie gebaseerd op verkeerde, naturalistische vooronderstellingen. Vanuit christelijke vooronderstellingen zou een andere (natuur)wetenschap kunnen worden opgebouwd. Dat moest gebeuren aan de Vrije Universiteit, door gereformeerde natuurwetenschappers.

Onder een volgende generatie gereformeerden waren de meningen verdeeld over de vraag hoe de neocalvinistische idealen concreet ingevuld moesten worden. Deze meningsverschillen vormen de achtergrond van

de discussies rondom de kwestie-Geelkerken over de interpretatie van de eerste hoofdstukken van Genesis en het Schriftgezag. Officieel ging het hierbij overigens niet over de evolutietheorie en zelfs de exegese van Genesis 1 was buiten beschouwing gelaten in de uitspraak die door de synode van Assen (1926) werd gedaan. Wel valt te constateren dat enkele leidinggevende theologen, zoals J. Ridderbos (1879-1960), V. Hepp (1879-1950) en G.Ch. Aalders (1880-1960), tevens preadviseurs van de synode, in deze periode uitgesproken opvattingen hadden over natuurwetenschappelijke kwesties. Een verband tussen Assen en evolutie werd in ieder geval door buitenstaanders gelegd: in analyses werd de kwestie-Geelkerken vergeleken met de *Monkey Trial* (1925), een rechtszaak over het doceren van evolutie aan *public schools* in de VS, een van de uitingen van de toegenomen polarisatie rondom het onderwerp evolutie.⁵

VU-hoogleraar dogmatiek Hepp hield in 1930 een serie lezingen in Princeton, waarin hij de contouren schetste van een calvinistische natuurwetenschap. Het is opvallend dat hij zijn ideaal van een gereformeerde geologie grotendeels ontleende aan *The New Geology* van Price. De invloed van Price is ook te zien in het, veel invloedrijkere, exegetische werk van oudtestamenticus Aalders. In 1932 verscheen zijn *De goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis*, waarin hij pagina's lang inging op de 'afstammingsleer' en op allerlei geologische kwesties. Ook Aalders leunde zwaar op de theorieën van Price, die geen 'vele miljoenen jaren' nodig had, maar de zondvloed opvoerde als verklaring van het ontstaan van aardlagen en fossielen.⁶ Hepp en Aalders lijken, anders dan Kuyper en Bavinck, weinig meer te verwachten van gereformeerde natuurwetenschappers. Zonder terughoudendheid lanceerden zij zelf een alternatief voor de bestaande wetenschap. Toch waren ook veel gereformeerde natuurwetenschappers in deze periode nog niet overtuigd van de juistheid van de biologische evolutietheorie. Maar zij vonden dat Hepp en Aalders zich te gemakkelijk afmaakten van de resultaten van de historische geologie en paleontologie, door zich te beroepen op de zondvloedspeculaties van Price.⁷

'Creationisme' contra het oprukkend 'evolutionisme'

Hoewel het in de volgende decennia niet meer kwam tot een brede openbare discussie over schepping en evolutie, bleven ideeën als die van Hepp en Aalders latent aanwezig in gereformeerde kring. Zonder dat het expliciet werd gemaakt, waren veel gereformeerden niet alleen kritisch over evolutie, maar geloofden zij ook dat er een alternatieve 'zondvloedgeologie' kon worden ontwikkeld. Door de verzuiling kon de confrontatie met de gangbare wetenschap vrij gemakkelijk buiten

de deur worden gehouden. Evolutie kwam bijvoorbeeld niet aan bod in de christelijke biologieberoepen. De discussie laaide pas weer op toen gereformeerde natuurwetenschappers deze zaken opnieuw aan de orde stelden, en nu – anders dan in de jaren dertig – wel aandacht kregen van theologen en het grote publiek. Een eerste aanzet werd gegeven met een congres over *De ouderdom der aarde* in 1950, georganiseerd op initiatief van de VU-fysicus G.J. Sizoo (1900-1994).⁸ De discussies bereikten een hoogtepunt in de discussieavonden over ‘kernvraagstukken’ tussen VU-hoogleraren en -achterban in de jaren 1968-69, waarin de bioloog J. Lever (1922-2010) en de geoloog J.R. van de Fliert (1919-2001) een hoofdrol speelden. Daarna daalde in de ‘grote’ gereformeerde zuil het stof neer.⁹

De ‘andere erfenissen’ van het neocalvinisme, de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), veroordeelden deze en andere ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken (synodaal) fel. Op het eerste gezicht lijkt het onderwerp schepping-evolutie in vrijgemaakte kring alleen dan aan de orde te zijn geweest, wanneer de synodale knieval voor de ‘goddeloze evolutieleer’ werd geheeld. Toch is dit slechts schijn. Hoewel het niet het hoofdonderwerp was in de vele vrijgemaakte polemieken in de jaren vijftig en zestig, bleek keer op keer dat hier moeilijke vragen lagen, waarop men geen pasklaar antwoord had. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de opbloei van het creationisme in de VS in vrijgemaakte kring al vroeg werd opgemerkt.

In de vrijgemaakte minizuil in wording kreeg het oplevend creationisme als eerste voet aan de grond in de onderwijswereld. In de loop van de jaren vijftig waren steeds meer eigen vrijgemaakte lagere, en later ook middelbare, scholen opgericht, naast de bestaande christelijke scholen. In Groningen en omstreken waren een aantal geharnaste strijders voor de ‘doorgaande reformatie’ actief. Een van hen, C. Smits (1917-1990), blies regelmatig de bazuin tegen het oprukkend evolutionisme. Smits was in 1946 gepromoveerd in de wiskunde aan de VU, maar had begin jaren vijftig al een zeer kritische recensie geschreven van de congresbundel *De ouderdom der aarde* van zijn ‘hooggeachte leermeester prof. Sizoo’.¹⁰ Smits werd in 1957 de eerste directeur van de Gereformeerde HBS (later Lyceum) in Groningen. Eind jaren zestig nam Smits ‘met stijgende belangstelling en vreugde’¹¹ kennis van de publicatie van creationistische boeken uit de VS. Hij stimuleerde de geniale geologiestudent Nico Rupke (1944, zoon van de voorzitter van het schoolbestuur ds. Ch. Rupke), die na het Lyceum geologie was gaan studeren, om zich verder in het creationisme te verdiepen. Rupke had eerder al contact gezocht met Amerikaanse creationisten, waaronder Price. Hij gaf lezin-

gen voor vrijgemaakte studentenverenigingen, en doceerde ook enige tijd (creationistische) biologie aan het Gereformeerd Lyceum.¹²

Behalve in Groningen werd ook in de ‘Vereniging van Gereformeerde Onderwijzers en Leraren’ het gesprek over Genesis voortgezet. Er waren aanvankelijk verschillende geluiden te horen, maar nadat eind jaren zestig ds. J.C. Janse (1918-2003) op een jaarvergadering de zondvloed-geologie van Morris in stelling had gebracht tegen de ‘tirannie van het evolutionisme’ werd het creationisme ook hier dominant.¹³

Halverwege de jaren zestig namen enkele verontruste broeders het initiatief tot de organisatie van een conferentie met het thema ‘Creatie-Evolutie’. Hun motivatie was een gedeeld gevoel van ‘verontrusting over de fatale invloed van ongelovige wetenschap op jongens en meisjes, die onze scholen voor middelbaar en hoger onderwijs hadden verlaten, en student waren geworden aan één van de Nederlandse universiteiten’. Op de conferentie, gehouden op 16 en 17 mei 1967, werden lezingen gehouden door Janse, Smits en Nico Rupke, die alle waren geïnspireerd door de ideeën van Morris.¹⁴

Bloeitijd van het creationisme

Vrijgemaakte natuurwetenschappers toonden zich bezorgd over dit ‘herlevend diluvianisme’. Vooral Van de Fliert waarschuwde dat creationisten ‘pseudo-wetenschap’ uitdroegen, waarvan ze ten onrechte meenden dat die overeenkwam met de bijbel. In feite, zo stelde Van de Fliert, ging het ‘om door henzelf in het bijbelse onderricht ingelegde’ ideeën. In 1968 publiceerde hij een vernietigende besprekingen van het succesboek van Morris en Whitcomb, *The Genesis Flood*, in een speciaal nummer van het ‘open’ vrijgemaakte tijdschrift *Lucerna*. Deze bespreking zou ook in enkele Engelstalige tijdschriften verschijnen, en voor veel ophef zorgen.¹⁵

Van de Flierts tegenoffensief kon de opmars van het creationisme niet stuiten. Kort daarna verscheen het eerste Nederlandstalige creationistische boek, een vertaling van een boek van Morris, onder de titel *De evolutieleer, een theorie op haar retour*, uitgegeven door de vrijgemaakte uitgeverij De Vuurbaak.¹⁶ Hoewel het boek aanvankelijk positief was besproken in het *Nederlands Dagblad* klonken er daarna kritische geluiden. De invloedrijke theoloog J. Kamphuis (1921) realiseerde zich dat Morris uit een andere theologische traditie kwam en in een serie artikelen in *De Reformatie* bekritiseerde hij diens ‘simplistische tekstgebruik’ en waarschuwde: ‘Het zou een rampzalige verzwakking van onze kracht zijn als wij – òf het volgende geslacht! – ongemerkt de overgang van calvinisme naar fundamentalisme zouden maken.’ Hierna zag De Vuurbaak af van een herdruk van het populaire boek.¹⁷

Kort daarna brak het creationisme toch definitief door. In 1970 verscheen *De Zondeloed* van de Amerikaanse Lutherse theoloog A.M. Rehwinkel, vertaald door de zakenman F.J. Kerkhof (1915-1999). De uitgave was een initiatief van de Stichting Uitgave Reformatorische Boeken die eerder een brochure tegen het boek *Creatie en evolutie* van Jan Lever had gepubliceerd. Rehwinkel's werk was net als dat van Morris gebaseerd op de boeken van Price. Toch kreeg Rehwinkel een veel warmer onthaal dan Morris, en het boek vond zijn weg naar vele vrijgemaakte (en andere) boekenkasten. Het zou acht maal worden herdrukt.¹⁸

De discussies in vrijgemaakte kring vonden plaats in een gespannen kerkelijk klimaat. Het onderwerp 'schepping of evolutie' speelde geen hoofdrol in de vele 'kwesties' en polemieken van de jaren zestig die zouden resulteren in het 'buiten verband' raken van een deel van de kerken en kerkleden. In het klimaat van wantrouwen kon een te grote openheid richting 'het evolutionisme' echter gemakkelijk leiden tot de beschuldiging af te wijken 'van Schrift en belijdenis'.¹⁹ Het handjevol vrijgemaakten dat de evolutietheorie niet verwierp, kwam na 1967 dan ook grotendeels 'buiten verband' terecht. De scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van het creationisme liep echter niet gelijk met de breuklijn in het kerkverband. Zo kwamen rechtlijnige Groningers als Smits en de meer naar buiten gerichte Stichting Uitgave Reformatorische Boeken in verschillende kerkverbanden terecht en bleven zich daarbinnen inzetten voor de creationistische zaak.

Ondanks de theologische bezwaren die er waren geuit door Kamp-huis, sympathiseerden veel gewone kerkgangers met het creationisme. Blijkbaar sloot het voldoende aan bij de geloofsbeleving van veel vrijgemaakten. En misschien nog wel belangrijker: in confrontatie met buitenstaanders hoefde men niet meer met lege handen te staan. Dit laatste kan geïllustreerd worden aan de hand van een uitspraak van de prominente vrijgemaakte politicus P. Jongeling (1909-1985), die hij deed in het befaamde televisie-interview met Godfried Bomans in 1971. Toen Bomans hem het probleem 'Genesis en evolutie' voorlegde, benadrukte Jongeling vooral: 'Het is van tweeën één. Je moet Gods Woord geloven, of je moet het verwerpen.' Maar hij vulde dit antwoord aan met: 'Er zijn bekwame wetenschapsmensen als professor Morris, professor Rehwinkel en vele anderen, ik noem nu een paar Amerikaanse geleerden van formaat, die deze dingen heel anders zien en ook vast willen houden aan de openbaring.'²⁰

In de (zeldzame) confrontaties met buitenstaanders was het natuurlijk handig te kunnen schermen met 'Amerikaanse geleerden van formaat' die kritisch waren over evolutie. Onderling bleef de belangrijkste vraag

echter of het alternatief – het creationisme – wel gereformeerd genoeg was. De gewezen wiskundeleraar J.A. van Delden (1943) deed in deze periode in het *Nederlands Dagblad* zijn uiterste best om de verwantschap tussen de gereformeerde theologie en de ideeën van Morris en Rehwinkel aan te tonen. Contra Kamphuis en anderen betoogde hij dat Morris, in het spoor van Bavinck, Aalders en Schilder, werkte aan de opbouw van een ‘christelijke wetenschap’. Hoewel Van Delden oog had voor de zwakke kanten van het creationisme, was voor hem een ding duidelijk: ‘Liever een boekje als van Morris dan de leiding van prof. J. Lever’. Van de VU was immers niets meer te verwachten.²¹

In deze periode werden nieuwe organisaties opgericht, die de kern zouden gaan vormen van een ‘evangelisch-reformatorisch’ netwerk, zoals de Evangelische Omroep en de Stichting tot Bevordering van Bijbelgetrouwe Wetenschap (die het tijdschrift *Bijbel en Wetenschap* uitgaf en de Evangelische Hogeschool (EH) oprichtte). Deze waren bedoeld als alternatief voor bestaande organisaties als NCRV en VU, die immers ‘het evolutionisme en de bijbelkritiek’ hadden geaccepteerd. Niet toevallig behoorden gereformeerde creationisten als Kerkhof en Van Delden tot de oprichters van de EH. Van Delden was tevens programmamaker bij de EO, waarvoor hij in 1977 het programma *Adam of aap* maakte, dat een icoon werd van het offensieve creationisme in Nederland in die periode.

Binnen de evangelisch-reformatorische zuil in wording, was het creationisme een vanzelfsprekende, gedeelde overtuiging. Bij het ineenschuiven van deze subcultuur en de vrijgemaakte zuil vanaf het eind van de jaren negentig, vormde het creationisme dan ook geen belemmering. Toen de discussie recent oplaaide bleken beide groepen echter een ontwikkeling te hebben doorgemaakt. De scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van evolutie liep nu dwars door de voormalige creationistische bolwerken. Creationisten hebben zich sindsdien gehergroepeerd, en vinden tegenwoordig eerder een podium op hun eigen websites, het tijdschrift *Weet Magazine* en in het *Reformatorisch Dagblad*, dat zich meer dan vroeger met deze thematiek profileert.

Conclusie

Het creationisme is niet pas in de jaren zeventig, als een nieuwe vorm van orthodoxie, door de EO uit Amerika geïmporteerd. Het is waar dat het creationisme Amerikaanse, ‘fundamentalistische’ wortels heeft – specifiekere zevendedagsadventistische – maar het had in Nederland in de jaren zeventig nooit zo kunnen opbloeien zonder een vruchtbare gereformeerde voedingsbodem. Bovendien was reeds in de jaren

dertig het neocalvinistische begrip ‘christelijke wetenschap’ ingevuld met begrippen uit de zondvloedgeologie van Price. In de jaren zestig kregen de ideeën van Morris en Rehwinkel daarom allereerst een warm onthaal bij orthodox gebleven erfgenamen van het neocalvinisme, die de verwantschap herkenden. Tegelijkertijd is duidelijk waarom het creationisme ook op verzet stuitte. Kuyper en Bavink hadden in hun tijd de evolutietheorie aan een heel ander soort, wijsgerige kritiek onderworpen. En reeds in de jaren dertig hadden gereformeerde natuurwetenschappers het creationisme afgewezen als te speculatief. Echo’s van beide soorten kritiek waren te horen in jaren zestig en zeventig. En ook vandaag klinken ze weer.

Noten

- 1 Ds. W. Smouter in het EO-programma *Deze Week*, radio 5, 6 december 2008.
- 2 Uitgebreid komt deze vraag aan bod in Abraham C. Flipse, ‘The Origins of Creationism in the Netherlands. The Evolution Debate among Twentieth-Century Dutch Neo-Calvinists’, *Church History: Studies in Christianity and Culture* 81 (2012) no. 1, alwaar ook meer referenties.
- 3 Ronald L. Numbers, *The Creationists. From Scientific Creationism to Intelligent Design. Expanded Edition* (Cambridge MA 2006). Zie ook H. van den Belt, ‘Van open fundamentalisme naar jonge aarde creationisme’, *Theologia Reformata* 53 (2010) no. 4, 336-350.
- 4 George McCready Price, *The New Geology* (Mountain View 1923); John C. Whitcomb Jr. en Henry M. Morris, *The Genesis Flood. The Biblical Record and Its Scientific Implications* (Philadelphia 1961).
- 5 ‘De “monkey trial” in Nederland’, *Het Vaderland*, 8 september 1925.
- 6 V. Hepp, *Calvinism and the Philosophy of Nature. The Stone Lectures delivered at Princeton in 1930* (z.p. 1930) 185-223; G.Ch. Aalders, *De goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (Kampen 1932) met name 284-298.
- 7 Contra Aalders en Price, bijv. de geoloog A. de Graaf, *De wereld in den loop der tijden* (Zutphen [1938]).
- 8 G.J. Sizoo et al., *De ouderdom der aarde* (Kampen 1951).
- 9 Ab Flipse, ‘Hier leert de natuur ons zelf den weg’ *Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de VU* (Zoetermeer 2005) 165-167, 188-190. Over Lever: Ab Flipse, ‘In memoriam prof. dr. Jan Lever (20 juli 1922-23 november 2010)’, www.hdc.vu.nl, 9 december 2010.
- 10 C. Smits, ‘De ouderdom der aarde’, *Stijl. Gereformeerd Cultureel Maandblad* 2 (1953) 185, 188-192.
- 11 C. Smits, ‘Boekbespreking. De zondvloed in het licht van de bijbel, de geologie en de archeologie door prof. dr. A.M. Rehwinkel’, *Woord & School* 3 (1971) no. 1, 25-30.
- 12 K. Gunnink, ‘Een kwestie van Genade en Opdracht.’ Gereformeerd onderwijs in Groningen’, in: R. Kuiper en W. Bouwman (red.), *Vuur en vlam*.

- Aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969* (Amsterdam [1994]) 106-131. Rupke gaf biologie na het ontslag van drs. H.J. Nieboer.
- 13 'Conferentie-verslag', *Gereformeerd Schoolblad* 5 (1962) no. 9-10; J.C. Janse, 'Het evolutionisme', *Gereformeerde Schoolblad* 12 (1969) no. 10-11, 2-15.
 - 14 *Creatie-Evolutie. Referaten-bundel van de conferentie van Gereformeerden, met het thema 'Creatie-Evolutie', gehouden op 16 en 17 mei 1967, in het Conferentieoord 'De Pietersberg' te Oosterbeek* (Groningen 1967) 3.
 - 15 J.R. van de Fliert, 'Fundamentalisme en de basis der geologische wetenschappen (De reactie van een geoloog op herlevend diluvianisme)', *Lucerna* 7 (1968) no. 5, 185-214, aldaar 186. Latere vrijgemaakte critici van het creationisme waren onder anderen: W. den Otter, *Harmonie tussen bijbel en natuur* (Goes 1976); T.M. Klapwijk, 'Creationisme', *Radix* 4 (1978) 200-219.
 - 16 H.M. Morris, *De evolutieleer, een theorie op haar retour* (Groningen [1969]). Vertaling van H.M. Morris, *The Twilight of Evolution* (Philadelphia 1963).
 - 17 J.A. v. D. [J.A. van Delden], 'Bockbespreking. De evolutieleer: Een theorie op haar retour', *Nederlands Dagblad*, knipsel z.d. [1969]; J.K. [J. Kamphuis], 'Twee slechts gedeeltelijk benutte kansen', 'Morris en Schilder', 'Schilder en wij', *De Reformatie* 45 (1969-1970) 23, 27-28.
 - 18 Alfred M. Rehwinkel, *De zondvloed, in het licht van de bijbel, de geologie en de archeologie* (Amsterdam 1970). Vertaling van Alfred M. Rehwinkel, *The Flood in the Light of the Bible, Geology, and Archeology* (St. Louis 1951). Vgl. A. Keizer, *Creatie en evolutie, over het gelijknamige boek van prof. dr. J. Lever* (Barendrecht 1968).
 - 19 Bijvoorbeeld in de zgn. 'kwestie-Nieboer'. Zie noot 12.
 - 20 'Gesprek met P. Jongeling, lid van de Tweede Kamer voor het GPV', in Wouter van Dieren (red.), *Godfried Bomans. Gesprekken met bekende Nederlanders* (Amsterdam 1972) 79-99, aldaar 89. Jongeling schreef enkele jaren later het voorwoord bij Willem J. Ouweneel, *Vraag het de aarde eens* (z.p. 1977). Ouweneel zou uitgroeien tot het boegbeeld van het creationisme in Nederland.
 - 21 J.A. van Delden, 'De discussie rondom prof. dr. H.M. Morris. Bijbel en natuurwetenschap', *Nederlands Dagblad*, 24 juli 1970, 5; J.A. van Delden, 'Bijbel en natuurwetenschap. Vervolg van een discussie', *Nederlands Dagblad*, 19 september 1970. Zie ook J.A. van Delden, *Schepping en wetenschap* (Amsterdam 1977).

Personalia

Dr. Mirjam Buitenwerf-Van der Molen (1976) studeerde theologie aan de Universiteit Leiden, en promoveerde in 2007 aan de theologische faculteit aldaar op *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. In 2011 rondde zij haar master gemeentepredikant aan de PThU in Utrecht af. Sinds mei van dit jaar is zij als wijkpredikant verbonden aan de Kruiskerk in Amstelveen-Buitenveldert.

Drs. Ab Flipse (1977) is wetenschapshistoricus aan de VU, waar hij werkt aan een promotieonderzoek over geloof en natuurwetenschap in Nederland vanaf ca. 1880. Eerder publiceerde hij ondermeer *'Hier leert de natuur ons zelf den weg.' Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de VU* (2005) en artikelen over de gereformeerde en katholieke omgang met de evolutietheorie.

Dr. George Harinck (1958) is hoogleraar geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aldaar.

Drs. Wolter Huttinga (1980) is als intern promovendus verbonden aan de Theologische Universiteit te Kampen. Daar werkt hij aan een proefschrift over de theologische stroming *Radical Orthodoxy* in relatie tot de theologie van Herman Bavinck.

Dr. Hittjo H. Kruyswijk (1939) was bijna 25 jaar cardioloog te Haarlem en Heemstede. Daarna begon hij een studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar hij in 2007 afstudeerde. In december 2011 hoopt hij daar te promoveren op een proefschrift getiteld *Baas in eigen boek? Evolutietheorie en Schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)*.

Tot nu toe verschenen

- 1 *Gezag is gezag, rebel is rebel. Gereformeerden en de Indonesische kwestie.* Mmv. Doeko Bosscher, Herman Smit, Paul E. Werkman, Ben van Kaam en Jan Greven. 2006.
ISBN: 90 72319 23 0.
- 2 *Strijd om de ziel. Christendom en communisme in de twintigste eeuw.* Mmv. Herman Langeveld, Herman Noordegraaf, Wim Berkelaar, Wouter Beekers, Gerrit Voerman. 2007.
ISBN: 978 90 72319 24 1.
- 3 *Steek elke pastorie in brand!. 100 jaar dwarsverbindingen tussen pinkstergemeenten en protestantse kerken.* Mmv. Gert van Klinken, Maarten Aalders, Cees van der Laan, Albert van den Heuvel, Paul van der Laan en Huib Zegwaard. 2008.
ISBN: 978 90 72319 25 8.
- 4 *75 jaar Barmer Thesen 1934-2009.* Mmv. George Harinck, Maarten van der Linde en Niels den Hertog. 2009.
ISBN 978 90 72319 27 2.
- 5 *Opwaartse wegen? Een eeuw christelijke letterkunde.* Mmv. Rien van den Berg, George Harinck, Lex van de Haterd, Mathijs Sanders, Bettine Siertsema, Bart Jan Spruyt en Hans Werkman. 2010.
ISBN 978 90 72319 28 9.
- 6 *Christelijk-sociaal in de jaren zestig* Mmv. Wouter Beekers, Hans Renders, Bram Mellink, Remco van Mulligen en Wilfred Scholten, 2010.
ISBN 978 90 72319 29 6
- 7 *Het maatschappelijk engagement van christelijke filosofen.* Mmv. George Harinck, Herman Smit, Erica Meijers en Jan de Bas, 2011.
ISBN 978 90 72319 30 2
- 8 *Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland.* Mmv. Mirjam Buitenwerf-van der Molen, Wolter Huttinga, Hittjo Kruyswijk en Ab Flipse, 2011.
ISBN 978 90 72319 00 5

TER LEZING

Reeks waarin teksten van voordrachten worden uitgegeven, gehouden op bijeenkomsten van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, onder redactie van prof. dr. George Harinck.

Deel 8